

Јелена Пешић

Институт за психологију Филозофског факултета, Београд

РАЗВОЈ КРИТИЧКОГ МИШЉЕЊА КАО ПРЕДУСЛОВ ЈАЧАЊА ДЕМОКРАТСКИХ КАПАЦИТЕТА ДРУШТВА*

*Демократија је механизам који гарантује да
нећемо имати бољу власт од оне коју заслу-
жујемо.*

Џорџ Бернард Шо

Сажетак

У раду се анализира и образлаже значај критичког мишљења за адекватно функционисање и развој демократије у савременом друштву. Полазна основа анализе је Хабермасов концепт комуникативног делања, којим се наглашава важност аутентичне партиципације грађана у процесу заједничког откривања, преговарања и формулисања јавног интереса. У том референтном оквиру размотрено је које конкретне способности, вештине и диспозиције би требало развијати у циљу јачања демократских капацитета друштва. Вештине критичког расуђивања, а поготово аргументовања и вредновања аргумената, препознате су као базична претпоставка за рационално и компетентно учешће грађана у демократским процесима. Изградња вештина расуђивања, иако нужан, није и довољан услов за остваривање рационалне социјалне кооперације. Постизање заједничког разумевања, као аутентични циљ комуникативног делања, подразумева и развој дијалошког и рефлексивног мишљења, као и интелектуалних вредности које чине критички став. Могућност афирмације еманципаторске, наспрам чисто ин-

* Овај рад настао је у оквиру пројекта „Идентификација, мерење и развој когнитивних и емоционалних компетенција важних друштву оријентисаном на европске интеграције“ (бр. 179018), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

струменталне рационалности, зависи од систематског јачања критичке свести и партиципативних модела понашања, поготово код младих. Једино развој свих поменутих елемената критичког мишљења може допринети реализовању демократских потенцијала јавне расправе и богатих информационих ресурса, као и превазилажењу актуелне кризе легитимности демократије, која се огледа у неповерењу грађана према демократским институцијама и смањивању њиховог учешћа у демократским процесима.

Кључне речи: критичко мишљење, рационалност, демократија, комуникативно делање

Многи аутори који се баве критичким мишљењем наглашавају да оно има „фундаментални, ако не и есенцијални значај за рационално демократско друштво“.¹⁾ Демократски капацитети једног друштва не зависе само од развоја закона и процедура, већ и од развоја критичког мишљења и социјалне одговорности грађана. Идеја о томе да ефективност демократије почива на рационалности и критичком мишљењу оних који учествују у демократским процесима, наравно, није нова. Још у антички концепт демократије био је уграђен „образац јавне, рационалне расправе, као нуклеус потоњих концептуализација јавности“, демократије и цивилног друштва.²⁾ На вери у човекову рационалност и филозофи просветитељства темељили су идеју да се до најбољег уређења друштва може доћи кроз слободну, на аргументима засновану дискусију. Развијајући исту идеју, један од утемељивача савремене демократије рекао је да ништа није ирационалније него дати људима моћ да одлучују, а ускратити им релевантне информације, док је поседовање информација без моћи критичког промишљања „пролог за фарсу или трагедију, или можда оба“.³⁾

Иако је принцип рационалности одувек присутан у концептуализовању демократије, чини се да његова важност добија посебан смисао у савременом друштву. Од последњих деценија двадесетог века, развој критичког мишљења препознат је као један од најважнијих циљева образовања и као важан национални интерес.⁴⁾

1) P. Facione, *Critical thinking: what it is and why it counts*, California Academic Press, Milbrae, 2011, стр. 23.

2) М. Пешић, А. Новаковић, *Слобода и јавност*, Институт за политичке студије, Београд, 2008, стр. 144.

3) J. Medison, prema R. Paul, L. Elder, *How to detect media bias and propaganda*, Foundation for Critical Thinking, Dillon Beach, 2004, стр. 2.

4) J. Пешић, *Критичко мишљење: од логике до еманципаторне рационалности*, Институт за психологију, Београд, 2008.

Због чега се данас верује да је критичко мишљење један од најважнијих ресурса које би требало развијати, поготово код младих, уколико се тежи истински рационалном и демократском друштву?

САВРЕМЕНО ДРУШТВО, ДЕМОКРАТИЈА И КОМУНИКАТИВНА РАЦИОНАЛНОСТ

Модерно доба било је обележено материјалним и технолошким напретком, развојем научног рационализма и критичким преиспитивањем традиције и друштвених односа. На древном наслеђу античке културе изграђено је модерно западњачко друштво, које од тада суштински одређује „та спрега демократије, јавне расправе, филозофске критике, слободног рационалног испитивања и научног истраживања“.⁵⁾ Политичка моћ која се заснивала на ауторитарности и поштовању традиције, каже Гиденс, није више одговарала динамичном свету слободне трговине, предузетништва и све слободнијег тока информација – револуција у комуникацијама створила је активније и рефлексивније грађанство.⁶⁾

Привидно парадоксално, сматра овај аутор, процеси који су допринели успостављању и развоју демократије, данас изазивају њену кризу, особито у земљама са дугом демократском традицијом. Реч је о *кризи легитимности* демократије: ниво поверења грађана у политичаре и демократске институције систематски опада, изборна апстиненција расте, а све више људи (посебно младих), кажу да их не занима парламентарна политика. „У контексту грађанске партиципације, криза легитимности подразумева све мање активно учешће грађана у доношењу одлука, док у контексту делиберације криза означава редукцију политичке активности грађана на пуко учествовање на изборима, тј. на чин гласања.“⁷⁾ По Гиденсу, грађани нису изгубили поверење у сам концепт демократије, нити занимање за политичка питања, али јесу циничнији према тврдњама политичара и, што је кључно, многи сумњају у њихову спремност и способност да решавају економске, социјалне и политичке проблеме у складу са јавним интересима.⁸⁾ Другим речима, критички однос грађана један је од чинилаца актуелне кризе демократије, а уједно и предуслов њеног конструктивног разрешења,

5) Р. Дроа, *Запад објашњен свима*, Геопоетика, Београд, 2010, стр. 28.

6) A. Giddens, *Odbjegli svijet: kako globalizacija oblikuje naše živote*. Naklada Jasenski i Turk, 2005, str. 81.

7) М. Сладечек, „Проблем легитимности демократије: грађанство, партиципација, делиберативност“, *Филозофија и друштво*, 2006, 2, стр. 124.

8) A. Giddens, нав. дело.

јачања легитимности и ефективности демократског поретка. Значај критичког мишљења у том процесу може се довести у везу са неким општим карактеристикама савременог друштва.

Једна од најјучљивијих карактеристика савременог доба, које се с правом назива *добом информација*, свакако је мноштво информационих ресурса, доступност и брзина преноса информација у размерама које су раније биле незамисливе. Захваљујући интернету успостављају се глобалне мреже информација и комуникација, а нови медији омогућавају и двосмерне везе између извора и прималаца информација. Интерактивни формат нових медија даје нову димензију комуникационим процесима, омогућавајући корисницима информација да имају далеко више контроле, да „мењају аутпут медија као и да заобиђу старе медијске структуре успостављајући властиту медијску мрежу“.⁹⁾ Монопол над информацијама и механизми засновани на политичком покровитељству и договору „иза затворених врата“, постају све мање одрживи у отвореном свету глобалних комуникација. У друштву велике доступности информација и демократизације комуникационих средина, постају видљивији различити облици корупције, политичке некомпетентности и занемаривања јавних интереса.

С друге стране, како упозорава Еко, доступност и контрола информација постају битан фактор у „новој диференцијацији класа, која није заснована на новцу“, него на „способности критичког размишљања и селекције информација“.¹⁰⁾ Информативно (интелектуално) богати „знају како да користе нове ресурсе за свој лични и професионални напредак, а информативно сиромашни се задовољавају забавним програмима које нуде нови канали. Резултат је даља фрагментација друштва, све већи осећај дезангажовања, веће неповерење у владу и друге институције којима је потребан шири консензус да би биле ефикасне“.¹¹⁾ Такође, данас се у медијима примењују све вештија средства персуазије и манипулације информацијама, којима се ствара привид објективности и истинитости.¹²⁾ Због тога је култивисање способности за критичку селекцију и вредновање информација важнији циљ него икада раније.

Културни прелазак из модерног у постмодерно доба довео је и до „претварања некадашњих радно експлоатисаних актера у

9) Ј. Јанићијевић, *Комуникација и култура*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, 2006, стр. 312.

10) У. Еко, *Разговор о крају времена*, Народна књига, Алфа, Београд, 2001, стр. 43.

11) Ј. Јанићијевић, нав. дело, стр. 313.

12) R. Paul, L. Elder, *How to detect media bias and propaganda*, Foundation for Critical Thinking, Dillon Beach, 2004.

објекте симболичке експлоатације у сфери потрошње“.¹³⁾ Постмодерно друштво обележено је фаворизовањем *дискурса потрошње*, као претпоставком одржавања глобалног економског поретка. Хедонизам, подстакнут масовном потрошњом, постао је средишња вредност постмодерности, а „демократизација хедонизма и свеобухватне потрошње медијских слика неминовно је водила појави демократизације нове врсте плиткости или некритичности (...) идеал потрошачког друштва супституишао је идеал демократије као владајуће већине“.¹⁴⁾ Софистицираним техникама манипулације креира се привид слободног избора и аутономног делања, иако већина људи конформистички прихвата преовлађујуће вредности, образце мишљења и стилове живота. Важну улогу у том процесу имају медији, особито телевизија, који нуђењем бесмислене, комерцијализоване забаве и „бескрајним тривијализовањем и персонализовањем политичких питања, теже уништити управо јавни простор који су отворили“.¹⁵⁾

Према Хабермасу, ови процеси последица су свођења принципа рационалности на *инструменталну* рационалност, усмерену ка успешном остваривању властитих интереса, уместо афирмације *комуникативне* рационалности, која има за циљ постизање узајамног разумевања, као суштинског својства аутентичне комуникације и предуслова рационалног консензуса.¹⁶⁾ Бирокупатизација и комерцијализација комуникације преображавају критички потенцијал дискусије у рекламу и пропаганду, рационално расуђивање у потрошњу представа створених од стране политичке, економске и медијске елите, аргументовану расправу у део система управљања и социјалне контроле, а трагање за консензусом и општим интересом у борбу партикуларних интереса и политичке компромисе. Зато Хабермас, у својој теорији комуникативног делања, разматра „дискурзивне услове рационалне дискусије, откривајући у њима могућности за комуникативно генерисање легитимне друштвене моћи“, односно преображај моћи у рационалну или комуникативну власт.¹⁷⁾

Хабермасов дикурзивни (делиберативни) модел демократије почива управо на концепту комуникативног делања, као сред-

13) Б. Јашовић, „Дехуманизација и самоотуђење између потрошачке културе и глобалних ризика постмодерног доба“, *Социологија*, XLVII, 2005, 2, стр. 121.

14) Б. Јашовић, нав. дело, стр. 123.

15) А. Giddens, нав. дело, стр. 85

16) J. Habermas, *The theory of communicative action: Reasons and the rationalization of society*, vol. 1, Beacon Press, Boston, 1984.

17) М. Пешић и А. Новаковић, нав. дело, стр. 190.

ства консензуалне артикулације јавног интереса или општег добра. Иако је постизање консензуса о јавном интересу циљ коме се тежи, суштина делиберативне демократије јесте управо у самом процесу јавне расправе, дискурзивном и рационалном формирању политичке воље. Кључна одредница комуникативног делања јесте *аргументативни дискурс*: јавна расправа почива на размени аргумената, на захтеву за јавним образлагањем ставова и идеја, на спремности да се у трагању за консензусом уважава једино моћ разлога и снага рационалних аргумената. Демократија, виђена из Хабермсаове теоријске визуре, није „збир појединачних преференција, нити монолитна општа воља, него процес аргументованог, дискурзивног и рационалног достизања опште оправданих одлука, које су подложне модификацији и ревизији“.¹⁸⁾

За проблем легитимности демократије, којим смо започели ово разматрање, као и за питање о могућностима јачања демократских капацитета друштва, које је фокус овог рада, вишеструко је релевантано Хабермасово схватање демократије. У друштву у коме су се сукоби преместили из сфере продукционих односа у област политике, у коме политичка и економска моћ почивају у информационо-комуникацијским мрежама, а не у класичним облицима примене силе, могућност јачања демократских капацитета лежи управо у оснаживању комуникативног делања, грађанске културе и критичке јавности. У наставку рада анализираћемо које конкретне способности, вештине и диспозиције чине те драгоцене реурсе које би требало развијати и неговати у циљу јачања рационалног демократског друштва.

ИЗГРАДЊА ВЕШТИНА КРИТИЧКОГ РАСУЂИВАЊА КАО БАЗИЧНА ПРЕТПОСТАВКА РАЦИОНАЛНОСТИ

Рационално учешће грађана у демократским процесима пре свега подразумева да су код њих развијене способности и вештине критичког расуђивања. Као интелектуалне алатке које омогућавају појединцу да доноси рационално засноване одлуке о томе чему се може веровати и како треба поступати,¹⁹⁾ оне су базични предуслов рационалности и полазна основа критичког мишљења у свим сферама живота. Размотримо детаљније о којим се способностима и вештинама ради.

18) М. Сладечек, нав. дело, стр. 129.

19) R. Ennis, *Critical thinking*, Prentice-Hall, New York, 1996.

Аргументовање и вредновање аргумената. За компетентну демократску партиципацију најважније су вештине укључене у процењивање тога да ли одређене тврдње треба прихватити као тачне, а ставове и поступке као оправдане. Ове процене доносе се на основу анализе релевантности и снаге разлога који говоре у прилог датих тврдњи или ставова, односно разлога који их оповргавају или доводе у питање.²⁰⁾ Зато је потребно развијати две међусобно повезане групе вештина: прва се односи на *анализу*, а друга на *вредновање* аргумената. Анализа аргумената обухвата, као прво, препознавање неаргументативних стратегија убеђивања, које нису засноване на разлозима, већ на употреби реторичких стратегија и квазиаргумената. Након тога, идентификују се (а често и реконструишу) основни елементи аргументације: тезе која се доказују и разлози који их подржавају. Овај процес укључује процену релевантности информација, идентификовање имплицитних претпоставки, реформулисање исказа да би њихово значење било јасније или прецизније, уклањање емоционално или вредносно засићеног вишка информација (који има само реторичку функцију), и, на крају, сагледавање целовите структуре и логике аргументације. Иако анализа аргумената није нимало једноставан задатак, када се успешно разоткрију реторичке стратегије или особена „логика“ псеудоаргумената, рационално одупирање покушајима персуазије и манипулације постаје сразмерно лако.

Вредновање аргумената односи се на процењивање њихове ваљаности и снаге. За развој критичког мишљења важно је и само освешћивање разлике између ова два аспекта вредновања: процена *ваљаности* аргумента тиче се логичке везе између тезе и разлога, независно од прихватљивости разлога, односно њихове *снаге*. За критичко расуђивање од изузетне је важности разликовање аргумената код којих теза неизоставно следи из наведених разлога од аргумената код којих тезу прихватамо са одређеним степеном вероватноће. Наравно, пошто је у разлозима садржано оно чиме други покушавају да утичу на наша уверења и одлуке, најважније су вештине процењивања снаге, тј. истинитости или прихватљивости разлога. Ове вештине пре свега подразумевају процену кредибилитета извора информација и поузданости исказа заснованих на посматрању (нпр. компетентност и искуство ауторитета на кога се

20) H. Siegel, *Rationality redeemed: Further dialogues on an educational ideal*, Routledge, New York, 1997.

позивамо, недостатак конфликта интереса, проверљивост тврдњи и сл.).²¹⁾

Селекција, анализа и интерпретација информација. Иако се посебан акценат ставља на вештине аргументовања, могућност рационалног учешћа у демократским процесима зависи и од развоја основних вештина расуђивања.²²⁾ Прва таква вештина јесте разликовање битног од небитног – критичка селекција информација и континуирана процена њихове релевантности за дати циљ и контекст. Могућност критичке рецепције информација зависи и од способности разумевања њиховог значења и смисла. Наравно, вештине интерпретације укључују не само разумевање дословног значења, већ и контекстуално осетљив процес декодирања смисла информација и препознавања стварних комуникационих циљева текста или дискурса (тзв. читање „између редова“). У процењивању социјално и политичких релевантних тврдњи, одлука и акција, посебно је важна способност извођења и вредновања њихових импликација и могућих последица. Базичне вештине критичког расуђивања укључују и разумевање различитих врста релација између појмова, исказа, питања и осталих форми у којима је репрезентовано знање. У неговању критичке јавности од посебног је значаја процењивање логичке конзистентности исказа (препознавање противречности у тезама или структури аргументације), као и разликовање чињеница од интерпретација и вредносних судова.

Чини се да не треба много образлагати значај поменутих вештина критичког расуђивања за рационалну партиципацију грађана у демократским процесима. Могућност неговања аргументативног дискурса, у коме Хабермас види основно средство комуникативног делања, почива на способности људи да критички интерпретирају информације и рационално процењују њихову тачност и заснованост. Информације и поруке које свакодневно примамо (размењујемо) често нису поуздане, а некада су и намерно обмањујуће. Многи покушаји утицања на наша уверења, ставове и одлуке нису засновани на рационалним аргументима, већ на мање или више суптилним стратегијама манипулације. Нуде нам се различите (а неретко и супротне) интерпретације догађаја, социјалних и политичких акција, као и мотива, изјава и поступака важних појединаца. Око великог броја питања, из свих области живота, стручњаци се међусобно не слажу и често дају различите, па и кон-

21) R. Ennis, "Argument appraisal strategy: A comprehensive approach", *Informal Logic*, 2001, 21/2, стр. 97-140.

22) T. Bowell, G. Kemp, *Critical thinking: A concise guide*, Routledge, London, 2002; R. Ennis, *Critical thinking*, Prentice-Hall, New York, 1996.

традикторне предлоге. Вештине критичког расуђивања неопходне су за конструктивно ношење са овим изазовима и различитим облицима манипулације. Такође се може рећи да управо вештине критичке селекције и интерпретације информација представљају оно Еково „интелектуално богатство“, које омогућава појединцу да заиста профитира од бројних и лако доступних информационих ресурса. Информациона писменост данас подразумева и вештине проналажења информација, њихове селекције, интерпретације и евалуације, читања информација датих у различитим симболичким модалитетима, као и њиховог ефикасног коришћења у комуникацији, решавању проблема и доношењу одлука.²³⁾

РАЗВОЈ ДИЈАЛОШКОГ И РЕФЛЕКСИВНОГ МИШЉЕЊА КАО ОСНОВА КОМУНИКАТИВНОГ ДЕЛАЊА

Подстицање критичког мишљења у циљу јачања демократских капацитета друштва подразумева више од изградње вештина расуђивања. Оне нису гаранција да ће се избећи суштинска некритичност у разумевању и тумачењу стварности, формирању ставова и доношењу одлука. Размотримо шта чини те додатне предуслове, повезане са дијалошком и рефлексивном природом критичког мишљења.

Преиспитивање референтног оквира. Главна препрека критичком мишљењу често не лежи у недостатку вештина резоновања, већ у немогућности (или тешкоћама) децентрације у односу на референтни оквир од кога полазимо у разумевању, тумачењу и вредновању информација. Он садржи дубоко укоренење егоцентричне и социоцентричне обрасце мишљења, које људи нису спремни да подвргну критичком преиспитивању, а често их нису ни свесни.²⁴⁾ Истинско критичко мишљење стога мора да укључи освешћивање општих експланаторних схема и рационално преиспитивање њихове заснованости и оправданости. Без ове врсте преиспитивања, вештине расуђивања могу се користити за ефикаснију одбрану некритичких, дубоко укорењених ставова и вештију рационализаци-

23) G. Gunter, „Building student data literacy: An essential critical thinking skill for the 21st century“, *Multimedia, Internet and Schools*, 2007, 14/3, str. 154-164.

24) R. Paul, „Teaching critical thinking in the strong sense: A focus on self-deception, world views, and a dialectical mode of analysis“, In: K. Walters (Ed.): *Re-thinking reason: New perspectives in critical thinking*, State University of New York Press, Albany, 1994, str. 181-198.

ју неоправданих одлука и акција. А то је управо антитеза правом значењу и аутентичном смислу критичког мишљења.²⁵⁾

Важност овог аспекта критичког мишљења за рационално учешће у демократским процесима произилази из чињенице да је самозаваравање често озбиљнији проблем од покушаја других да нас обману или изманипулишу. Дobar пример за то је тенденција ка упорном одржавању постојећих уверења – нове информације и сазнања људи често користе да би заштитили и ојачали своја почетна уверења, а не да би их развијали и унапређивали. Такође, људи који искрено верују у оно што тврде лакше нас убеди да им поверујемо (без правих аргумената), него они чији су покушаји убеђивања мотивисани очитим интересима и засновани на тенденциозној манипулацији информацијама.²⁶⁾ Могућност реализације демократског потенцијала данас толико богатих информационих ресурса и комуникацијских мрежа, у великој мери зависи од препознавања поменутих тенденција, разумевања механизма њиховог деловања и примене компензаторних стратегија. Ове стратегије засноване су на јачању саморефлексије и рефлексивног скептицизма.

Рефлексивни скептицизам. Будући да је наше мишљење по природи подложно самозаваравању, предрасудама и различитим врстама когнитивних пристрасности, од од кључног значаја је спремност и способност људи за саморефлексију. Реч је о критичком преиспитивању не само продуката, већ и самог процеса мишљења, усмереном ка препознавању јаких и слабих страна властитог расуђивања, потенцијалних извора грешака и пристрасности, предности и недостатака у начину на који приступамо проблемима и доносимо одлуке. Саморефлексија такође укључује и освешћивање сложеног сплета унутрашњих чинилаца који утичу на расуђивање, укључујући емоције, мотиве и интересе, нарочито онда када се ради о питањима која имају јаке вредносне и афективне конотације. На капацитету за саморефлексију почива и аутокорективност (критичког) мишљења, односно могућност његовог систематског унапређивања.²⁷⁾ Од подстицања способности за саморефлексију у великој мери зависи колико ће појединац заиста моћи да сазнајно профитира кроз интеракцију са другима, културним продуктима и богатим информационим ресурсима.

25) Ј. Пешић, „Логички и епистемолошки приступ критичком мишљењу“, *Психологија*, 2007, 40/2, стр. 173-190.

26) T. van Gelder, “Teaching critical thinking: Some lessons from cognitive science”, *College Teaching*, 2005, 53/1, стр. 41-46.

27) R. Paul, *Critical thinking: What every person needs to survive in a rapidly changing world*. Foundation for Critical Thinking, Santa Rosa, 1993.

Рефлексивни скептицизам укључује и свест о томе да не постоји апсолутно неутрална и универзална тачка гледишта, која би могла гарантовати сасвим објективно тумачење и вредновање информација. Начин на који мислимо, а поготово вредносне конотације које приписујемо појавама, произилазе из „перспективе одређених концептуалних схема, које чак и ако су широко прихваћене и ако прођу „тест интерсубјективне сагласности“, увек одражавају особености културног и историјског контекста у коме су настале.²⁸⁾ Људи су, међутим, склони томе да веома брзо, готово аутоматски тумаче појаве и догађаје, не опажајући да се заправо ради о процесу закључивања, о интерпретацији искуства. Стога се кључна манифестација рефлексивног скептицизма често види управо у суспендовању уврежених експланаторних и евалуативних шема, чија је нерелективна примена извор суштинске некритичности и догматичности у мишљењу, али и односу према другима, проблемима и информацијама.

Рефлексивно просуђивање ретко почива на рутинској примени једнозначних критеријума вредновања – оно најчешће подразумева флексибилно истраживање алтернативних праваца размишљања и примену вишеструких критеријума вредновања, који не морају бити у складу једни са другима. Резултат критичке евалуације стога нису „црно-бели“ судови, нити једноставне одлуке о прихватању или одбацивању неког гледишта, већ нијансиране процене њихових добрих и лоших страна или решења која представљају синтезу свих конструктивних идеја.²⁹⁾ Интелектуална отвореност коју садржи став здраве сумње посебно је значајна у постмодерном друштву, у коме процес деконструкције устоличених норми и критеријума вредновања прожима све домене људске праксе. Такође је важна претпоставка и за остваривање конструктивног дијалога и рационалне кооперације, о којима ћемо сада говрити.

Дијалошко мишљење. Хабермасов концепт комуникативног делања подразумева да се општи интерес артикулише кроз процес јавне расправе, као „арене у којој се откривају, утврђују и тумаче проблеми који се тичу друштва као целине“.³⁰⁾ Пошто се у тој „арени“ битка води снагом аргумената, критичко мишљење представља можда и најважнији ресурс за конструктивно учешће у процесима заједничког откривања и формулисања јавног интереса. Кри-

28) Н. Siegel, нав. дело, стр. 14.

29) P. King, K. Strohm Kitchener, *Developing reflective judgment*, Jossey-Bass Publishers, San Francisco, 1994.

30) Канингам, према А. Мирковић, „Дискурзивна демократија као специфичан облик делиберативно-демократског модела“, *Српска политичка мисао*, 2009, 23/1, стр. 53.

тичко мишљење је по својој природи дијалогско, јер подразумева осетљивост за разлике и плурализам гледишта, отвореност за сагледавање проблема из различитих перспектива, способност да се препознају различите (а поготово супротстављене) позиције, као и да се непристрасно процени њихова рационална заснованост. Оно је дијалогско и зато што укључује разумевање конститутивне улоге самог дијалога у процесу сазнавања. За разлику од инструменталне рационалности, која је утемељена на дискурсу моћи, партикуларним интересима и конкуренцији, комуникативна рационалност подразумева аутентично настојање да се кроз комуникативно делашће постигне узајамно разумевање. За Хабермаса, суштина комуникације јесте *заједничко разумевање*: истински комуницирамо када нам је стало да нас неко разуме и да ми разумемо њега. На који начин критичко мишљење доприноси остварењу овог циља?

Противно уобичајеним предрасудама, критичко мишљење није критизерско препознавање слабости у неком гледишту, како би се оно обезвредило или довело у питање. Право критичко мишљење увек је конструктивно – његов циљ је да се повећа разумевање проблема и унапреди знање. Стога критичка евалуација, као кључна компонента рационалног дијалога, подразумева способност да се препознају не само принципијелна ограничења и недостаци одређеног гледишта, већ и његове јаке стране: начин на који може допринети разумевању проблема, новина коју садржу у односу на постојеће знање, „здро језгро“ које је вредно разрадити, као и компаративне предности у односу на друга гледишта. Критичко мишљење такође није ситничаво трагање за недостацима, нити цепидлачење око ваљаности периферних аспеката разматраног гледишта, већ покушај да се разумеју и процене управо његове централне тезе и идеје које су најрелевантније са становишта бољег разумевања проблема. Овако схваћено критичко мишљење свакако је предуслов од кога зависи хоће ли они који учествују у рационалном сучељавању гледишта моћи да конструктивно допринесу постизању заједничког разумевања.

За узајамно разумевање важан је и сам процес дијалога, односно размена аргумената. Не ради се о „серији атомистичких критика и одговора“, који се тичу изолованих сегмената сучељених гледишта – пре фокусирања на појединачне аргументе потребно је уложити напор да се истински разуме суштина другог гледишта, „фундаменталне линије размишљања (...) које се ретко могу доказати или одбацити на темељу појединачних оцена, ма како добро

оне биле засноване“.³¹⁾ Узајамно разумевање није могуће без интелектуалне децентрације, способности да се проблем сагледа из перспективе која је различита од властите, а некада њој и супротстављена. Кроз размену идеја и аргумената заправо се и гради властита позиција, а једино дијалогско разумевање јесте пут ка циљу коме се тежи – рационалном консензусу.

НЕГОВАЊЕ КРИТИЧКОГ СТАВА КАО АФИРМАЦИЈА ЕМАНЦИПАТОРСКЕ РАЦИОНАЛНОСТИ

Развој критичког мишљења у функцији јачања демократских капацитета друштва подразумева не само изградњу способности и вештина о којима смо до сада говорили, већ и систематско култивисање критичког става. Овладавање вештинама критичког расуђивања не значи да ће се оне заиста и примењивати у формирању ставова и доношењу одлука – то зависи од вредности и етичких начела којима се особа руководи и формираних интелектуалних навика, који се најчешће називају *критичким ставом*.³²⁾ Диспозиције које чине критички став неопходне су за конструктивно учешће у демократским процесима једнако колико и вештине критичког мишљења. И њих треба подстицати и неговати – веома рано, и не само у школи, већ и у другим социјализацијским контекстима. Размотримо сада који су важни сачинитељи критичког става.

Интелектуалне вредности. Основна интелектуална вредност која карактерише критички став јесте рационалност: аутономно вредновање истине и спремност да се верује у нешто или поступа на одређен начин само уколико за то постоје добри и чврсти разлози. То подразумева настојање појединца да његова уверења буду истинита, а одлуке и поступци оправдани, као и интелектуалну навику да се властито становиште увек поткрепљује разлозима или доказима, односно да се ова врста потврде тражи од других. Као базична интелектуална вредност, рационалност укључује и темељитост у мишљењу, потребу за прецизношћу и јасноћом у изражавању, аверзију према интелектуалној немарности, менталној лењости и површном разумевању проблема. Ово природно води ка настојању особе да буде добро обавештена о проблемима о којима расправља, као и да се суздржава од судова о нечему што недо-

31) H. Siegel, *Educating reason: Rationality, critical thinking and education*, Routledge, New York, 1988, str. 12.

32) H. Siegel, нав. дело.

вољно познаје. Сродна вредност је и интелектуална скромност, која се огледа у самокритичности, разумном оклевању и опрезности приликом формирања судова, отпору према прераном доношењу закључака, као и у свести о томе да за многе проблеме не постоје једноставна решења нити неприкосновени ауторитети.

Интелектуално поштење и интегритет виде се као друга група вредности која карактерише критички став. Оне подразумевају најпре интелектуалну отвореност – спремност да се гледиштима која су различита од властитих приђе без предрасуда, поготово онда када се ради о питањима која су засићена емоцијама, вредносним позицијама и интересима. Друга кључна одлика јесте настојање да се непристрасно, на основу истих мерила, процењује ваљаност свих гледишта, укључујући и властито, као и да се не одустаје од доследне примене критеријума ни у случајевима када су исходи супротни властитим интересима или погледу на свет. Јасно је да то подразумева и отворености за критику, бригу о томе да ли је проблем сагледан из различитих перспектива и да ли су узети у обзир сви релевантни докази, а поготово они који доводе у питање почетна уверења. О значају интелектуалног поштења најбоље говори склоност људи да трагају за доказима који подржавају њихова уверења, као и да игноришу, обезвређују или рационализују доказе који их доводе у питање.³³⁾

Критички став такође укључује и интелектуалну аутономију и храброст: настојање да се промишљањем искуства изграђује властити поглед на свет, уместо конформистичког прихватања ставова већине или ауторитета; спремност на преиспитивање општеприхваћених и дубоко укоревених образаца мишљења и понашања, као и оних које већина одбацује као бесмислене, јеретичке или опасне. Наравно, то подразумева и критички однос према ауторитетима: неспремност да се њихови ставови безрезервно прихвате, али и да се из било ког разлога унапред одбаце, без преиспитивања њихове рационалне заснованости.³⁴⁾

Критичка свест и партиципативно понашање. Критички став укључује еманципаторску оријентацију: спремност на активно преиспитивање друштвених односа и институција, са становишта остваривања општих људских вредности. Реч је о афирмацији комуникативне рационалности, која је, по схватању демократије од кога смо пошли, важан смисао грађанске партиципације. За разли-

33) R. Paul, L. Elder, *Critical thinking: Tools for taking charge of your learning and your life*, Prentice Hall, Upper Saddle River, 2001.

34) R. Paul, L. Elder, нав. дело.

ку од инструменталне рационалности, по којој се вреднује знање које је *корисно* за ефикасно остваривање личних и групних интереса, фокус комуникативне рационалности јесте формулисање и остваривање општег добра, употреба знања за критичко промишљање и унапређивање друштвених услова. Еманципаторска оријентација почива управо на руковођењу заједничким интересима, хуманистичким начелима, „бригом о добробити и достојанству сваке особе“, без које је критичко мишљење „мање вредно, а можда и сасвим обезвређено“.³⁵⁾

Подстицање критичке свести подразумева најпре повећавање осетљивости за проблеме личне и социјалне еманципације – разумевање начина на које економски, социјални, политички и психолошки услови, на локалном и глобалном нивоу, обликују наше животе, као и идентификовање оних услова који ограничавају остваривање слобода, равноправности, аутентичне аутономије и стваралачких капацитета човека. Јачање критичке свести такође укључује и препознавање извора друштвене дискриминације и репресије, као и разумевање механизма путем којих се постојећи односи моћи одржавају и репродукују.³⁶⁾ Важна улога образовања је да омогући не само изградњу знања која имају инструменталну вредност, већ и изградњу интелектуалних оруђа за освешћивање актуелних проблема у друштву, интерпретацију искуства и интеграцију увида о сложеним захтевима савременог доба.³⁷⁾ Млади морају разумети економске и политичке изазове свога времена, како би на њих могли да одговоре не само као актери политичког одлучивања, већ и као носиоци различитих социјалних улога кроз које ће моћи да подрже развој демократског друштва. Како то сажето изражава Фреирова игра речи: морају научити да „читају свет“ (world), а не само слова (word).³⁸⁾

Јачање критичке свести требало би да води активном бављењу проблемима од друштвеног значаја и развоју партиципативних модела понашања. Под тим се подразумева аутентично ангажовање појединца у промишљању могућих праваца промена и унапређења постојећег стања, као и у активностима чији је циљ лична и соци-

35) R. Ennis, *Critical thinking*, Prentice-Hall, New York, 1996, str. 9.

36) Ј. Пешић, „Еманципаторна улога критичког мишљења“, *Српска политичка мисао*, 2006, 3-4, стр. 9-32.

37) W. Wardekker, „Scientific concepts and reflection“, *Mind, Culture and Activity*, 1998, 5, str. 143-153.

38) P. Freire, M. Macedo, *Literacy: Reading the world and the word*, Bergin Garvey, South Hadley, 1987.

јална еманципација.³⁹⁾ Критичко мишљење има пуни смисао само ако води одговарајућим акцијама. На личном плану, реч је о конструктивним облицима отпора према условима који ограничавају аутономно делање појединца и реализацију његових стваралачких потенцијала. На друштвеном плану, ради се о активном залагању за прогресивне промене, односно о различитим облицима социјалног активизма. Неговање партиципативних модела понашања један је од предуслова за превазилажење кризе легитимности демократије, о којој смо говорили на почетку рада. Различите групе и удружења, окупљени око неког заједничког интереса (нпр. еколошке групе, удружења потрошача и сл.) данас често имају главну улогу у отварању проблема који би „у ортодоксним политичким круговима били занемаривани док не постане прекасно“.⁴⁰⁾ Постојање и рад оваквих група такође умањују доживљај беспомоћности пред утицајем политичких и економских елита, охрабрујући и друге на акцију и удруживање.

*
* * *

Претходна разматрања показала су да се развој критичког мишљења данас оправдано сматра једним од кључних предуслова за јачање демократских капацитета друштва. Резимирајући налазе интердисциплинарне студије о томе како водећи стручњаци за критичко мишљење виде његову улогу у савременом друштву, један од координатора студије закључује да би „без развоја критичког мишљења код грађана била лудост залагати се за демократске форме власти“.⁴¹⁾ Можда је ова теза прејако формулисана, али свакако није далеко од истине. Образложимо њену заснованост кроз једну врсту мисаоног експеримента, у коме актери демократских процеса немају развијене способности и вештине критичког мишљења, као ни елементе критичког става, који су описани на претходним страницама.

Пођимо од слободних избора, који су један од основних предуслова демократије. Могућност њиховог остваривања не зависи само од адекватности изборног система, регуларности процедура и самог изборног процеса, већ и од спремности и способности грађана да у том процесу учествују доносећи информисане и рационалне одлуке. Колико поверења можемо имати у рационалност изборних одлука уколико гласачи немају воље или способности да

39) G. ten Dam, M. Volman, "Critical thinking as a citizenship competence: teaching strategies", *Learning and Instruction*, 2004, 14, str. 359–379.

40) A. Giddens, нав. дело. стр. 84.

41) P. Facione, нав. дело. стр. 23

критички размотре кључне тезе понуђених програма, разлоге за и против конкретних решења која се предлажу, доказе за тврдње које се износе, као и њихове импликације за питања од непосредног значаја за живот грађана. Колико поверења можемо имати у демократски изабране представнике уколико су грађани недовољно информисани о важним друштвеним, економским и политичким проблемима, ако их не занимају релевантне чињенице у вези са тим проблемима или ако не праве разлику између чињеница и интерпретација. Колика је моћ људи без развијених вештина критичког расуђивања да препознају идеолошке манипулације и да се одупру реторичким триковима, празним обећањима и једноставним решењима, који у политичком дискурсу често замењују рационалну аргументацију.

Јасно је да аргументативни дискурс, као основно средство комуникативног делања, подразумева рационално вредновање различитих гледишта, на основу анализе ваљаности и снаге понуђених разлога. Наш се мисаони експеримент, међутим, овде не завршава. Замислимо да дискусију о осетљивим питањима из јавног живота воде добро информисани појединци, који вештим (контра) аргументима упорно бране своја почетна уверења и ставове, без покушаја да истински разумеју идеје и примедбе оних који заступају другачија гледишта. То би била права демонстрација „софистичког“ критичког мишљења – јаловог (квази)дијалога који тешко може водити ка напредовању у постизању заједничког разумевања. Његови ефекти често су управо супротни и огледају се у учвршћивању егоцентричног или социоецентричног погледа на свет, у његовој имунизацији од критике.

Без развоја дијалошког и рефлексивног мишљења, критичко расуђивање не мора нужно да води рационалној кооперацији људи у процесу заједничког артикулисања јавног интереса. Предуслов делиберативне демократије је развој оног критичког мишљења које укључује освешћивање и преиспитивање полазног референтног оквира, рефлексивни скептицизам и разумевање конститутивне улоге дијалога. Реч је о капацитету за децентрацију у односу на властита дубоко укоренења уверења и вредносне судове, који је претпоставка за истинско разумевање различитих, а поготово супротстављених гледишта. Критичко мишљење доприноси заједничком разумевању јер оно није, као што се често верује, усмерено ка ситничавом откривању слабости у туђим идејама, већ подразумева конструктивни напор да се препознају њихове јаке стране и потенцијални допринос решавању проблема, као и принципијелна ограничења која треба превазићи. Узајамно разумевање олакшава и свест о томе да свака позиција (па и властита) има релативну

вредност, јер критичка евалуација често укључује вишеструке критеријуме вредновања, који не резултирају једнозначним проценама нити једноставним одлукама о прихватању, тј. одбацивању одређених гледишта или решења.

Завршимо наш мисаони експеримент констатацијом да све описане способности и вештине критичког мишљења нису довољне без систематског култивисања критичког става. Људи који се не руководе општим, него личним и групним интересима, као и они којима недостаје интелектуално поштење, аутономија или храброст, не могу конструктивно да допринесу јавној расправи и унапређењу постојећих друштвених услова. Јачање демократских капацитета друштва зато нужно подразумева оснаживање еманципаторске оријентације: критичке свести и партиципативних модела понашања. Реч је о настојању да се разумеју извори недемократских, опресивних услова у друштву, као и механизми којима се постојећи односи моћи репродукују и одржавају. Јачање критичке свести би, наравно, требало да резултира различитим акцијама усмереним ка прогресивним друштвеним променама, од борбе против претварања децјих игралишта у комерцијалне просторе, до грађанских иницијатива које се тичу важних социјалних и политичких питања. Аутентичним ангажовањем појединаца и група, окупљених око заједничких интереса, афирмише се управо комуникативна рационалност (наспрам чисто инструменталне), ојачава цивилна сфера (као простор комуникативног делања) и реализује еманципаторски потенцијал богатих информационих ресурса и комуникацијских мрежа у савременом друштву.

Остваривање ових циљева свакако није лак задатак, али јесте предуслов за рационално, праведно и демократско друштво коме тежимо. А механизам демократије је гаранција да нећемо имати ни бољу власт ни боље друштво од оног које заслужујемо.

Jelena Pesic

DEVELOPMENT OF CRITICAL THINKING AS A PREREQUISITE FOR STRENGTHENING DEMOCRATIC CAPACITIES OF SOCIETY

Summary

In this paper, we analyze and explain the importance of critical thinking for the proper functioning and development of democracy in contemporary society. The starting point is Habermas' concept of communicative action, which emphasizes the importance of genuine participation of citizens in the process of mutual discovery, negotiation and formulation of public interest. In this frame of reference, we

explore specific abilities, skills and dispositions that are to be developed in order to strengthen the democratic capacities of society. Critical thinking skills, especially argumentation and evaluation of arguments, are recognized as a basic prerequisite for a rational and competent citizen participation in democratic processes. Although necessary, they are not sufficient: to achieve mutual understanding, as the authentic goal of communicative action, the development of dialogical and reflective thinking is necessary, as well as the cultivation of intellectual values that constitute a critical attitude. Affirmation of emancipatory, versus purely instrumental rationality, requires the systematic cultivation of critical consciousness and participatory models of behavior, especially among young people. Only the development of all these critical thinking constituents can contribute to realizing the democratic potential of public debate and rich information resources, as well as to overcoming the crisis of legitimacy of democracy, reflected in citizens' skepticism towards democratic institutions and reduction of their participation in democratic process.

Key words: critical thinking, rationality, democracy, communicative action

ЛИТЕРАТУРА

- T. Bowell, G. Kemp, *Critical thinking: A concise guide*, Routledge, London, 2002.
- G. ten Dam, M. Volman, "Critical thinking as a citizenship competence: teaching strategies", *Learning and Instruction*, 2004, 14, str. 359–379.
- P. Дроа, *Запад објашњен свима*, Геопоетика, Београд, 2010.
- У. Еко, *Разговор о крају времена*. Народна књига: Алфа, Београд, 2001.
- R. Ennis, "Argument appraisal strategy: A comprehensive approach", *Informal Logic*, 2001, 21/2, str. 97-140.
- R. Ennis, *Critical thinking*, Prentice-Hall, New York, 1996.
- P. Facione, *Critical thinking: what it is and why it counts*, California Academic Press, Millbrae, 2011.
- T. van Gelder, „Teaching critical thinking: Some lessons from cognitive science”, *College Teaching*, 2005, 53/1, str. 41-46.
- A. Giddens, *Odbjegli svijet: kako globalizacija oblikuje naše živote*, Naklada Jassenski i Turk, 2005.
- G. Gunter, „Building student data literacy: An essential critical thinking skill for the 21st century“, *Multimedia, Internet and Schools*, 2007, 14/3, str. 154-164.
- J. Habermas, *The theory of communicative action: Reasons and the rationalization of society*, vol. 1, Beacon Press, Boston, 1984.
- J. Јанићијевић, *Комуникација и култура*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, 2006.
- Б. Јашовић, „Дехуманизација и самоотуђење између потрошачке културе и глобалних ризика постмодерног доба“, *Социологија*, XLVII, 2005, 2, стр. 117-142.
- P. King, K. Strohm Kitchener, *Developing reflective judgment*, Jossey-Bass Publishers, San Francisco, 1994.

- A. Мировић, „Дискурзивна демократија као специфичан облик делиберативно-демократског модела“, *Српска политичка мисао*, 2009, 23/1, стр. 45-84.
- R. Paul, „Teaching critical thinking in the strong sense: A focus on self-deception, world views, and a dialectical mode of analysis“, In: K. Walters (Ed.). *Re-thinking reason: New perspectives in critical thinking*, State University of New York Press, Albany, 1994, str. 181-198.
- R. Paul, *Critical thinking: What every person needs to survive in a rapidly changing world*, Foundation for Critical Thinking, Santa Rosa, 1993.
- R. Paul, L. Elder, *Critical thinking: Tools for taking charge of your learning and your life*, Prentice Hall, Upper Saddle River, 2001.
- R. Paul, L. Elder, *How to detect media bias and propaganda*, Foundation for Critical Thinking, Dillon Beach, 2004.
- J. Пешић, „Логички и епистемолошки приступ критичком мишљењу“, *Психологија*, 2007, 40/2, стр. 173-190
- J. Пешић, *Критичко мишљење: од логике до еманципаторне рационалности*, Институт за психологију, Београд, 2008.
- J. Пешић, „Еманципаторна улога критичког мишљења“, *Српска политичка мисао*, 2006, 3-4, стр. 9-32.
- M. Пешић, А. Новаковић, *Слобода и јавност*, Институт за политичке студије, Београд, 2008.
- H. Siegel, *Educating reason: Rationality, critical thinking and education*, Routledge, New York, 1988.
- H. Siegel, *Rationality redeemed: Further dialogues on an educational ideal*, Routledge, New York, 1997.
- M. Сладечек, „Проблем легитимности демократије: грађанство, партиципација, делиберативност“, *Филозофија и друштво*, 2006, 2, стр. 123-134.
- W. Wardekker, „Scientific concepts and reflection“, *Mind, Culture and Activity*, 1998, 5, str. 143-153.

Resume

The importance of rational judgment and social responsibility of all who participate in democratic process has always permeated the conceptualization of democracy. However, it could be argued that the principle of rationality obtains a special meaning and significance in contemporary society. Availability and control of information are becoming a new factor of social differentiation, and the opportunity to profit from the rich information resources depends largely on the ability of critical selection and evaluation of information. Democratization of communication environment is followed by the more sophisticated techniques of persuasion and manipulation of information, which transform argumentative discourse into a part of management and control system, employed by the political, economic and media elites. Favoring the discourse of consumption replaces the former labor with symbolic exploitation, and prevalence of instrumental rationality transforms the critical potential of public discourse into advertising and propaganda. The crisis of legitimacy of democracy reflects in citizens' skepticism to-

wards democratic institutions and reduction of their political activities to mere participation in the elections.

The importance of critical thinking to strengthening the democratic capacities of society is based on Habermas' concept of communicative action. As the central concept of discursive (deliberative) model of democracy, it emphasizes the importance of genuine participation of citizens in the process of mutual discovery, negotiation and formulation of public interests.

The basic assumption of the rational and competent citizen participation in democratic processes is the development of critical reasoning skills and abilities. It is a complex set of skills involved in understanding the point of text or discourse, interpretation of the meaning and sense of information, drawing accurate and reasonable conclusions and implications, distinguishing facts from interpretations, scrutinizing the logical consistency of statements, reliability of claims, credibility of information sources, etc. Argumentative discourse, as a medium of communicative action, requires an ability to rationally evaluate different views in polyphonic public sphere, based on the validity and strength of reasons that support the claims, attitudes and actions proposed.

However, the rational social cooperation requires more than critical reasoning skills. The possibility of consensual articulation of the public interest entails genuine effort to reach mutual understanding, which presupposes dialogical and reflective judgment. It comprises the questioning of general explanatory schemas, whose unreflective use is the fundamental source of uncritical relation to others, problems and information. Decentration from initial frame of reference is a prerequisite for proper understanding and impartial evaluation of views that are different from our own, and especially those opposed to it. Critical thinking also supports the common understanding because it is not, as is often believed, a detection of the petty weaknesses in other people's ideas, but a constructive effort to recognize their strength, potential contribution to problem understanding, as well as principled limitations that have to be resolved. Mutual understanding is also facilitated by probabilistic evaluation and application of multiple criteria that often indicate the relative value of each position.

The development of critical thinking in the function of strengthening democratic capacities of society also involves the systematic cultivation of critical attitude: development of intellectual values necessary for the actualization of critical thinking skills, fostering the critical consciousness and participatory models of behavior. It is an affirmation of emancipatory rationality – actively scrutinizing the social relations and institutions, from the standpoint of public interest and general human

values. This implies increasing sensitivity to the problems of personal and social emancipation, identifying sources of discrimination and oppression, as well as understanding the mechanisms through which existing power relations are maintained and reproduced. Enhancing critical consciousness should lead to genuine engagement of individuals in considering possible directions for improving the current practice, active participation in progressive changes and various forms of social activism.

* Овај рад је примљен 10. маја 2012. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 10. септембра 2012. године.